

ÖTƏN ƏSRİN 30-CU İLLƏRİNİN İKİNCİ YARISINDA ƏDİL İSGƏNDƏROVUN REJİSSORLUQ METODUNUN FORMALAŞMA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Elnurə ƏSƏDOVA

Məqalədə tədqiqat predmeti kimi ötən əsrin 30-cu illərinin ikinci yarısında gənc Ədil İsgəndərovun rejissor metodunun və səhnə estetikasının təşəkkül prosesi çıxış edir. Ə.İsgəndərovun rejissor düşüncəsinin özünəməxsus "vizit kartı"na çevrilən "Vaqif" in parlaq uğurundan sonra, o, klassik irsə - M.F.Axundzadənin "Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah" komediyasına müraciət etdi və quruluşu rejissorlar Məcid Zeynalov və Şəmsi Bədəlbəyliyə tapşırırdı. Həmin illərdə o, daha çox müasir mövzularla maraqlanırdı. 1938-ci ildə onun rejissurasında Cabbar Məcnunbəyovun "Yanar dəre", bir il sonra Səməd Vurğunun "Xanlar" pyesləri tamaşaya qoyuldu. Hər iki tamaşa, xüsusilə "Xanlar" xeyli müvəffəqiyyət qazandı ki, bu da bir çox hallarda rejissorun düzgün aktyor seçiminin və tamaşanın məna yozumunu orijinal ifadə vasitələri ilə, misal üçün, uğurla seçilmiş mizansəhnələr vasitəsilə açmasının nəticəsi idi.

Key words: Ədil İsgəndərov, Azərbaycan teatrı, rejissor sənəti, "Yanar dəre" pyesi, "Xanlar" pyesi.

30-cu illərin ikinci yarısı Ə.İsgəndərov üçün realist teatr estetikasının əsas bədii prinsiplərinin formalaşma və yetkinləşmə dövrü idi. Gənc rejissorun sənət Olimpiyə yüksəlməsi sürətlə baş verdiyindən bu iki mərhələ - formalaşma və yetkinləşmə demək olar ki, paralel baş verirdi. Ə.İsgəndərovun vaxtı az idi - qarşıda onu yeni sənət meyarları gözləyirdi, vaxt isə ara vermədən gedirdi. Ə.İsgəndərovun qısa zaman kəsimində - 1936-cı ildən 1940-cı ilədək keçdiyi yol, formalaşdırdığı sənət estetikası əslində irəliyə doğru böyük bir sıçrayış idi. Ə.İsgəndərov qısa müddətdə teatrın işini yenidən qurdu, repertuan xeyli təkmilləşdirdi, yeni simalarla yaradıcılıq münasibətləri qurdu, onları teatra cəlb etdi. "Müasir teatr yeni müasir dramaturq deməkdir!" - bu çağırış tezliklə gənc yazıçı və dramaturqların teatra yeni əsərlər verməsilə nəticələndi, repertuarın yeniləşməsinə və müasirləşməsinə öz müsbət təsirini göstərdi. "Həyat" in ardından M.İbrahimov tezliklə "Madrid" i tamamlayaraq teatra təqdim etdi, S.Rəhmanın bir-birinin ardınca əvvəlcə "Toy", sonra isə "Xoşbəxtlər" komediyaları tamaşaya qoyuldu. Bütün bunlar teatrda zamanla səsleşən yeni, milli repertuarın formalaşmasına təkan verdi.

Ə.İsgəndərovun karyerası da sürətlə inkişaf edirdi. 1936-cı ildə o, rejissor kimi fəaliyyətə başladı, cəmi 2 il sonra teatrın baş rejissoru oldu. Çox keçmədən əvvəlcə S.Rüstəm, sonra isə R.Təhmasib teatrın direktoru vəzifəsindən istefa verdilər. R.Təhmasibin getməsi ilə Ə.İsgəndərov həm də teatrın direktoru vəzifəsini icra etməyə başladı. Onun qarşısında öz sənət islahatlarını gerçəkləşdirilməsi və yeni sənət aurası formalaşdırılması üçün daha geniş imkanlar açıldı.

Ə.İsgəndərov hələ baş rejissor olduğu dövrdə digər rejissorlarla, o cümlədən gənclərlə işləməyi xoşlayırdı. O, təkcə gənc aktyorları deyil, həm də gənc rejissorları teatra cəlb edirdi. Ə.İsgəndərov Şəmsi Bədəlbəyli ilə işləməyə üstünlük verirdi. Ş.Bədəlbəyli onunla eyni vaxtda - 1936-cı ildə Moskvada təhsilini başa vurub Bakıya qayıtmışdı və ADDT-ya rejissor kimi təyinat

almışdı. Ə.İsgəndərov 1938-ci ildə baş rejissor olarkən M.F.Axundzadənin "Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah" komediyasını artıq özünü doğrultmuş rejissor Məcid Zeynalova və Şəmsi Bədəlbəyliyə həvalə etmişdi. Buna qədər Ş.Bədəlbəyli Cəfər Cabbarlının "1905-ci ildə" və "Od gəlini" pyeslərinin hazırlanmasında rejissor assistenti kimi iştirak etmişdi.

The interpretation of the main material. "Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah" komediyasında Azərbaycan teatrının tanınmış simaları iştirak edirdilər. Müsyö Jordan rolunu Rza Əfqanlı, Məstəli şah rolunu isə Rza Darablı və Məmməd Sadıqov ifa edirdilər. Həmin dövrdə 39 yaşlı olan Rza Əfqanlı artıq geniş səhnə təcrübəsinə malik idi. O, həm aktyor, həm də rejissor kimi püxtələşmişdi. R.Əfqanlı 1929-cu ildən etibarən rejissor İbrahim İsfahanlının dəvəti ilə Tiflis Azərbaycan teatrında aktyor kimi çalışmış, daha sonra, 1933-34-cü teatr mövsümündə Aşqabaddakı "Az millətlər" teatrının Azərbaycan bölməsində rejissor kimi fəaliyyət göstərmişdi. Onun ADDT-a dönüşü 1935-ci ilə təsadüf edir. O, yenə də aktyor kimi işləməyə başlayır. Müsyö Jordan rolunda R.Əfqanlı xarakterik mizanlardan məharətlə istifadə edirdi. Bu baxımdan rejissorların seçimi özünü doğrultdu. Əlbəttə, R.Əfqanlı yaşca onların hər ikisindən, həm də Ə.İsgəndərovdan xeyli böyük idi, aktyor və rejissor kimi xüsusi nüfuz qazanmışdı. Tamaşanın rejissor yozumu orijinal deyildi. Məqsəd nisbətən gənc rejissorların müstəqil iş təcrübəsinin zənginləşdirmək idi. Tamaşa ənənəvi məişət komediyası üslubunda qurulmuşdu və bu baxımdan əvvəlki quruluşlardan demək olar ki, fərqlənmirdi.

Dərviş Məstəli şah rolunda çıxış edən Rza Darablı da təcrübəli aktyorlardan idi. Uzun olmayan ömrünün artıq çox hissəsini yaşamış R.Darablı xarakterik komediya ustası kimi öz rolunun öhdəsindən ustalıqla gəldi [4]. Dərviş Məstəli şah obrazı çox xarakterik, koloritli roldur, tamaşanın uğur qazanması əksər hallarda həmin rolun ifaçısının məharətindən asılıdır.

Bunu yaxşı anlayan rejissorlar Ə.İsgəndərovun xeyirdüası ilə bu rolu kollektivin təcrübəli aktyoruna - Rza Darabliya həvalə etdilər və yanılmadılar.

Maraqlıdır ki, 1938-ci il mövsümündə oynanılan "Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah" komediyası yaddaşlarda əsasən təcrübəli aktyorlarının ifası kimi qalıb. Hatəmخان ağa rolunun ifaçısı Mirzağa Əliyev, Şərəbanu xanım rolunun ifaçısı Qəmər Topuriya belələrindən idi. Hər iki rejissor cavan olduğu halda ifaçılar Azərbaycan səhnəsinin yaşlı, təcrübəli nümayəndələri idilər. Əslində bunun özündə bir mənə var idi: Ə.İsgəndərov tamaşanın hazırlamağı təcrübəsi çox olmayan rejissorlara həvalə etmişdi və təcrübəli aktyorları tamaşaya cəlb etməklə mümkün nöqsanların qarşısını almaq istəyirdi. Tamaşanın gedişi bu fikrin yanlış olmadığını göstərdi. Təcrübəli aktyorların - M.Əliyevin, R.Əfqanlının, R.Darablinin və başqalarının cilalanmış, tamaşaçı sevgisi qazanmış çıxışları tamaşanın müvəffəqiyyətini təmin etdi.

Ə.İsgəndərov repertuar sahəsində öz prinsiplərini ardıcılıqla yerinə yetirirdi. Bu prinsiplərə yeni müəlliflərin teatra cəlb olunması, yeni əsərlərin yazılması daxil idi. M.İbrahimov, Ə.Məmmədخانlı, S.Rəhman, C.Məcnunbəyov kimi yazıçılar teatrta hələ 30-cu illərdə əməkdaşlıq etməyə başlamışdılar. 40-cı illərdə yeni dramaturqlar nəslə formalaşdı və Ə.İsgəndərov tərəfindən teatra cəlb edildi (misal üçün, İlyas Əfəndiyev).

Baş rejissor olaraq o, həm digər rejissorların fəaliyyətinə nəzarət edir, həm də təbii ki, özü də tamaşalar hazırlayırdı. Ə.İsgəndərov ona görə yeni, müasir əsərlərə üstünlük verirdi ki, bu zaman müəllifin özü ilə işləmək imkanı meydana çıxırdı. "Həyat"i o, səhnədə M.İbrahimovla, "Vaqif"i S.Vurğunla birgə işləmişdi. Müəllifin əsərə olan münasibətini onunla birlikdə araşdırmaq tamaşanın ideya xəttinin düzgün müəyyənləşdirilməsində mühüm vasitə idi. Ə.İsgəndərov dramaturqlarla işləməsi sənətinin əsas prinsiplərindən hesab edirdi. Onun növbəti rejissor işi Cabbar Məcnunbəyovun "Yanar dəre" pyesinin quruluşu oldu. "Polad Qartal"dan sonra rejissor, Mirzə İbrahimovun "Həyat" pyesi üzərində işlədi. Məlum olduğu kimi "Həyat" Mirzə müəllimin ilk dram əsəri idi. O zaman gənc yazıçı səhnə qanunlarının tələblərini o qədər də dərinlən bilmirdi. Amma bəxti gətirmişdi, çünki əsər Ədil İsgəndərova həvalə olunmuşdu. "Həyat" pyesi Ədil İsgəndərovda başqa bir cəhəti - dramaturqla işləmək bacarığını üzə çıxardı. Bundan sonra gənc dramaturq Cabbar Məcnunbəyovun "Yanar dəre" əsərini uğurla tamaşaya hazırlayan Ə.İsgəndərov 1938-ci ilin may ayında Dram Teatrına baş rejissor təyin olundu" [2, s. 26].

"Yanar dəre" pyesi üzərində işlər teatrda hələ 1937-ci ildə başlanmışdı, lakin əsər 1938-ci ildə tamaşaya qoyuldu. "Psixoloji drammatizmi bir qədər üst qatda olan" [3, s. 7]. Bu tamaşaya A.İsgəndərov əsərin estetik qayəsini tam açmaq üçün qüvvətli ifaçılar dəstəsini cəlb etmişdi. Lakin onların əksəriyyəti artıq formalaşmış sənətkarlar idi və yeni quruluş prinsiplərini tam aydın təsəvvür etmirdilər. Əsərdə Hicran rolunda Mərziyə Davudova və Sona Hacıyeva, Eldar rolunda Sidqi

Ruhulla, Fərrux rolunda Rza Əfqanlı, Sultanov rolunda Ələsgər Ələkbərov, İmran rolunda Ağasadiq Gəraybəyli, İsgəndər rolunda Möhsün Sənani, Gülbala rolunda Dadaş Şaraplı, İsmayıl Osmanlı və Mustafa Mərdanov səhnəyə çıxdılar. Qeyd olunduğu kimi, əsərdə müəyyən mənada psixoloji drammatizm ruhu özünü büruzə verirdi. Bu hal təkəcə müəllifin dəst-xətti ilə deyil, həm də rejissorun yaradıcılıq axtarışları ilə şərtlənirdi. Əslində psixoloji drammatizm İsgəndərov estetikasına yabancısı idi. Gənc rejissor sənət axtarışlarını davam etdirir, bəzən öz dəst-xətti üçün o qədər də xarakterik olmayan bədii ifadə vasitələrinə üz tuturdu. Görünür, "Yanar dəre"nin ilk, 1938-ci il quruluşunun özəlliklərini məhz bununla əlaqələndirmək lazımdır. Aktyor kollektivi də psixoloji drammatizm dəst-xəttinin nümayişi üçün uyğun deyildi. Onlar daha çox sadə realizm prinsiplərini mənimsəmiş təcrübəli sənətkarlar idi. Mərziyə Davudova, Sona Hacıyeva, Sidqi Ruhulla, Rza Əfqanlı kimi təcrübəli aktyorların tamaşaya cəlb olunması hər halda onun uğurlu debütünü təmin etdi. Lakin istənilən halda əsər davamlı olmadı və repertuardan çıxarıldı.

Təcrübəli kollektivlə işləmək Ə.İsgəndərovdan böyük məharət, çevik münasibət və gərgin iş tələb edirdi. Özündən yaşca böyük olan aktyorlar - Mirzağa Əliyev, Sidqi Ruhulla, Rza Əfqanlı artıq sənətdə yetkinləşmişdilər və öz üslublarını formalaşdırmışdılar. Gənc İsgəndərov onları hər halda müəyyən qədər istiqamətləndirir, həm onların ifasını özünün ideya-bədii görüşlərinə uyğunlaşdırmağa, həm də özü onların üslubuna uyğunlaşmağa çalışırdı. Beləliklə də, yaradıcılığının erkən dövründə (1936-1940) İsgəndərov teatrının estetikası iki mənbədən bəhrələnirdi. Bunlardan biri onun hələ Moskvada ikən təsəvvüründə formalaşdırdığı səhnə metodologiyası, konseptual quruluş dəst-xətti, digəri isə bir kollektivdə işlədiyi təcrübəli aktyorların ifaçılıq xüsusiyyətləri idi. Bunlardan biri nəzəri, digəri isə təcrübəli xarakter daşıyırdı. Əlbəttə, bir novator rejissor kimi Ə.İsgəndərov özünün konseptual metoduna üstünlük verirdi. Lakin artıq formalaşmış aktyor təcrübəsi ilə də hesablaşmalı olurdu. "Yanar dəre"də məhz belə bir dilemma özünü büruzə verirdi. İsgəndərovun sənət axtarışları (bu, heç də həmişə uğurlu olmurdu) təcrübəli sənətkarların ifa tərzilə üz-üzə gəldi, nəticədə tamaşa adı, "gündəlik" xarakterli təfsir xüsusiyyətləri ilə yadda qaldı. Əsərin səhnə həyatının uzunömürlü olmamasını həm də bununla izah etmək olar.

1939-cu ilin ən yaddaqalan tamaşalarından biri S.Vurğunun yenicə qələmə aldığı "Xanlar" mənzum dramı oldu [5]. Tamaşa ilk dəfə həmin ilin dekabrında ictimaiyyətə təqdim edildi. Tamaşanı A.İsgəndərov özü hazırlamışdı. O, əvvəlki kimi təcrübəli aktyor kollektivinə, amma nisbətən gənc olanlara üz tutmuşdu. Əslində bu, əsərdəki surətlərin yaşlarına uyğun gəlirdi: buradakı surətlərin əksəriyyəti gənc və orta yaşlı qəhrəmanlar idi. Əsərin baş qəhrəmanı inqilabçı Xanlar (Səfərəliyev) olsa da, burada Koba (İ.Stalin) surəti mühüm təsir bağışlayırdı. "Xanlar" həm də onunla əlamətdar idi ki, Azərbaycan səhnəsində ilk dəfə olaraq

Stalinin (onun gənclik dövrünün) obrazı yaradılırdı. Əsərdə Stalinin həyatının Bakı dövrü, onun yerli inqilabçılarla iş birliyi qurması inqilabi hadisələr fonunda öz əksini tapır. Həmin dövrdə bu mövzu, olduqca aktual təsir bağışlayırdı. "Xanlar" S.Vurğunun "Vaqif"dən sonra ikinci dram əsəri idi. 1938-ci ildə "Vaqif" in uğurlu debütündən sonra [1, s. 25] S.Vurğun bundan ruhlanaraq səhnə üçün ikinci əsərini yaratdı. Bunu ona Ə.İsgəndərov tövsiyə etmişdi. Bu əsər də tarixi mövzuda idi. Lakin "Vaqif"də nisbətən uzaq dövrün - XVIII əsrin sonlarının ictimai-siyasi mənzərəsi canlandırılırdısa, "Xanlar" da yaxın keçmişin - XX əsrin əvvəllərinin inqilabi hadisələri öz əksini tapırdı. Koba rolu üçün mümkün olan ən uğurlu seçim edilmişdi - rol Ağasadiq Gəraybəyliyə tapşırılmışdı. "Vaqif", "Həyat" kimi tamaşalardakı uğurlu rollarından sonra Koba rolunun A.Gəraybəyliyə həvalə edilməsi təsadüfi deyildi. A.Gəraybəylinin güclü səhnə pafosu, ifadəli üz cizgiləri, özünəməxsus aktyor ədası, zəngin mimikası və boy-buxunu onun bu rola seçilməsini şərtləndirirdi. Tarixdən bəllidir ki, İ.Stalin hündür boylu olmayıb. Lakin səhnədə bunu olduğu kimi göstərmək olmazdı. Əksinə, Koba surəti səhnədə "görünməli", itib-batmamalıydı. Bu keyfiyyətlərinə görə A.Gəraybəyli həmin rolda özünü doğrultdu. Üstəlik müəyyən zahiri oxşarlıq da (əlbəttə, şərti olaraq) onun həmin rola dəvət almasına təsir göstərmişdi. Bir sözlə, Gəraybəyli Koba surəti üçün bir növ tapıntı idi və İsgəndərov bu tapıntıdan ustalıqla bəhrləndi.

Əlbəttə, Xanlar surəti də uğurlu təsir bağışlayırdı. Ə.İsgəndərov çox götür-qoy etmədən baş rolu Ə.Ələkbərova tapşırırdı. Əslində onun seçim imkanı yox idi. Baş rolu ağır təbiətli, iddialı Ə.Ələkbərova verməməklə (M.Sənani də uyğun idi) aralarındakı mürəkkəb münasibət daha da kəskinləşə bilərdi. Maraqlıdır ki, "Vaqif"də dramatik hadisələr iki surət - Vaqiflə Qacar (Ə.Ələkbərov - S.Ruhulla) arasında getdiyi halda, "Xanlar" da süjet xəttinin inkişafı yenə də iki surət - Xanlarla Koba (Ə.Ələkbərov - A.Gəraybəyli) arasında gedir. Bu surətlər hər iki əsərdə əsas surətlərdir, qalan surətlər bir növ onların ətrafında cəmləşmişdir. Lakin əlbəttə, onların bir-birinə olan münasibəti tamamilə fərqlidir. Vaqiflə Qacar dramatik konfliktin iki müxtəlif qütbində yerləşir. Xanlarla Koba isə ümumi süjet xəttində bir müstəvidədir və dramatik konflikt onlarla ikinci dərəcəli surətlər - pristav, çar məmurları, polisler arasında gedir.

Conclusion. Göründüyü kimi, 30-cu illərin ikinci yarısında Ə.İsgəndərov rejissurasının estetik təşəkkülü mürəkkəb bədii sənətkarlıq axtarışlarında, klassik və müasir tamaşaların vəhdətində formalaşmışdır. Gənc rejissor yaşlı nəsil aktyor potensialı ilə yanaşı, gəncləri də irəli çəkirdi ki, bu da tezliklə "İsgəndərov teatrı"nın özünəməxsus bədii ifadə vasitələri və səhnə estetikasının formalaşmasına təkan verdi. Beləliklə də 30-cu illərin sonlarından başlayaraq Ə.İsgəndərovun rejissurası öz müstəqil, prinsipial inkişaf yolunu müəyyənləşdirdi. 40-cı illərdə bu tendensiya daha da inkişaf etdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov A. Səməd Vurğun: Ömür yolu və yaradıcılığından səhifələr. Bakı, 2015.
2. Bünyatov M. Sənətdə və həyatda Ə.İsgəndərov yolu // "525-ci qəzet", 15 may 2010, s. 26.
3. Rəhimli İ. Azərbaycan teatr tarixi. V cildə. III-cild, Bakı, "Şərq-Qərb", 2017.
4. <<http://binagadi.cls.az/more/text/73261>>
5. <<https://www.xeberaz.az/karisel/930-semed-vurgunun-heyat-ve-yaradiciligi.html>>

Особенности формирования режиссерского метода Адилья Искендерова во второй половине 30-х годов прошлого века

В статье предметом исследования служит процесс становления режиссерского метода и сценической эстетики молодого Адилья Искендерова во второй половине 30-х годов прошлого века. После блистательного успеха «Вагифа», который стал своего рода «визитной карточкой» его режиссерского замысла, А.Искендеров обратился к классическому наследию, в частности, к комедии «Мусье Жордан и дервиш Масталишах» М.Ф.Ахундзаде, поручив постановку режиссерам Меджиду Зейналову и Шамси Бадалбейли. В те годы он больше увлекался современными темами. В 1938-м в его режиссуре была поставлена пьеса «Горящая долина» Джаббара Меджнунбекова, год спустя пьеса «Ханлар» Самеда Вургуна. Оба спектакля, особенно «Ханлар», имели значительный успех, который во многом стал результатом умелого выбора актеров и умению режиссера раскрыть замысел произведения с помощью оригинальных выразительных средств, например, удачно выбранных мизансцен.

Key words: Адиль Искендеров, Азербайджанский театр, режиссерское искусство, пьеса «Горящая долина», пьеса «Ханлар».